

Pripremili: Milena Berić i Srđan Hercigonja

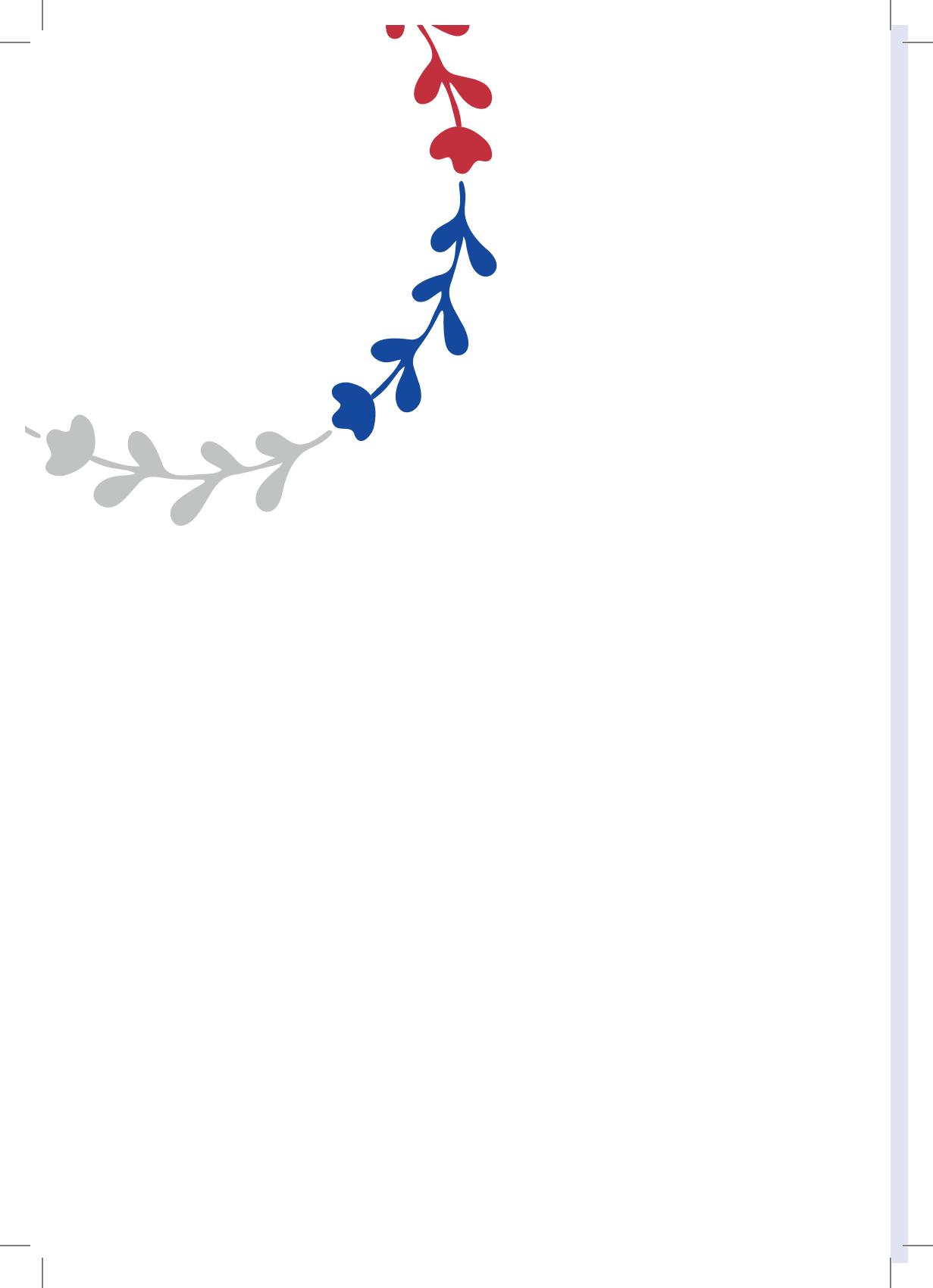
LIBERTE, EGALITE, SOLIDARITE!

Istraživanje s predlozima i preporukama za uključivanje u aktivnosti i saradnju organizacija civilnog sektora kao odgovor na agresiju na Ukrajinu.

**LIBERTE,
EGALITE,
SOLIDARITE!**

SADRŽAJ

-
- 06** In Situ

 - 09** Ciljevi

 - 10** Šta organizacije civilnog društva iz Srbije mogu da „ponude“?

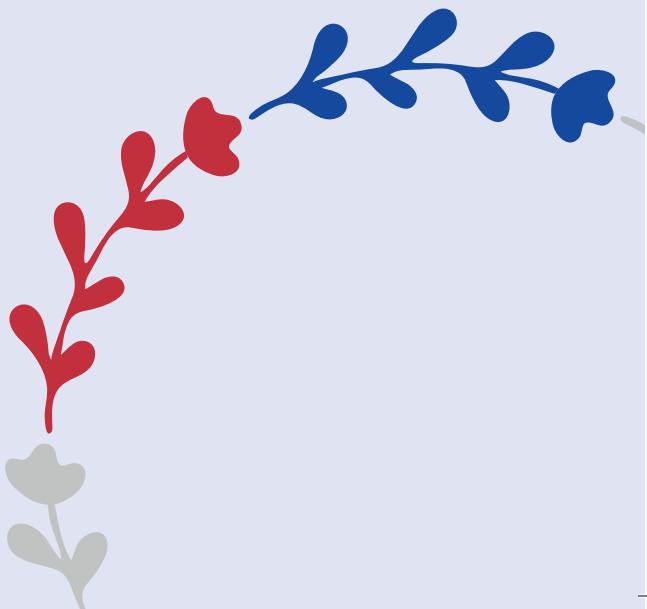
 - 11** Metodologija istraživanja

 - 12** Analiza

 - 17** Primeri aktivnosti - KROKODIL, BCBP, Atina

 - 22** Preporuke

 - 26** Zaključak

IN SITU

Dve godine su prošle od opšte ruske invazije na Ukrajinu a čitava decenija od aneksije Krima. Izazovi koji su direktna posledica ove neopravdane agresije na različite načine se osećaju širom Evrope dok je njen uticaj na evropski politički poredak, bezbednosnu arhitekturu i ekonomiju, a pre svega na ljudske živote, ogroman.

Region Zapadnog Balkana, akutno sklon nestabilnosti i nedovoljno konsolidovanim upravljačkim strukturama, osetio je pun efekat tog negativnog uticaja. Čitavih četvrt veka je proteklo od poslednjeg u nizu ratova koji su tokom devedesetih godina dvadesetog veka rasparčali region a i dalje se ne nazire politička formula kao ni neophodan minimum volje i zrelosti za suočavanje s prošlošću, prihvatanje odgovornosti za počinjene zločine te izgradnju pomirenja i poverenja među bliskim, susednim narodima i državama. Zapadni Balkan egzistira u stanju perpetuiranog previranja, hendikepiran neprestanim međuetničkim tenzijama i sukobima, slabosti institucija i veoma nesavršenim demokratskim sistemima u kojima etno-nacionalizam opstaje i neprestano jača kao najmoćniji politički koncept koji se često promoviše kao najviša ili čak jedina društvena vrednost.

Svi navedeni elementi čine region Zapadnog Balkana inherentno nestabilnim i podložnim uticaju i mešanju spoljnih aktera. Zbog toga je Rusija, podstaknuta sopstvenom invazijom na Ukrajinu, nastojala da iskoristi ranjivost regiona kreiranjem dodatnih nevolja i sukoba u ovom poslovično problematičnom delu Evrope.¹

Ruski strateški interes jeste da ne dozvoli pozitivne trendove ili dugoročno stabilna rešenja u vidu demokratizacije i liberalizacije društva i ekonomije, osnaživanja ljudskih i političkih prava, jačanja institucija i vladavine prava, smanjenja korupcije, te s tim u vezi priključenja regiona zapadnim ekonomskim, političkim i odbrambenim savezima i aranžmanima. Pravi interes zvanične Moskve u regionu Zapadnog Balkana jeste stalno podgrevanje tenzija kao i

¹ <https://atlantskainicijativa.org/wp-content/uploads/2022/04/RAT-U-UKRAJINI-I-ZAPADNI-BALKAN.pdf>

korišćenje postojećih, zamrznutih konflikata te potpirivanje novih teritorijalnih, graničnih i etničkih sporova u kojima će uticaj Moskve ostati značajan.

Koristeći postojeće jezičke, kulturne i verske veze, Rusija je na Zapadnom Balkanu snažno pozicionirala svoje medijsko-informativno, kulturno-versko te obaveštajno prisustvo i uticaj. Ruski i proruski mediji poput Sputnjika, RT-a, TV Happy, Geopolitike, Pravde, in4S i drugih deluju u Srbiji, Crnoj Gori i BiH od 2012. godine i do sada su uspešno radili na jačanju antidemokratskih i antizapadnih narativa, dok su pojedine domaće političke aktere pretvorili u sopstvene glasnogovornike i marionete.

Nakon mnogo godina posvećenih stvaranju povoljne kulturno-informativne klime, Moskva je na Balkanu pokazala odlučnost da takođe sprovodi subverzivne i prevratničke aktivnosti kojima se podriva demokratski napredak ovih zemalja i njihovo pridruživanje NATO-u i EU ili kojima se remete demokratski i izborni procesi ili pak ometa implementacija izbornih rezultata.²

Međutim, moraju se uzeti u obzir i objektivna ograničenja gore navedenog uticaja kao i činjenica da je budućnost regiona nesumnjivo u EU. Zapadni Balkan je, barem na papiru, posvećen pristupanju Evropskoj Uniji ali je spor i dugotrajan proces integracije izazvao mnoge kritike na svim stranama. Ovaj zastoj u pridruživanju takođe je probudio strahovanja međunarodne zajednice u pogledu povećanja malignog uticaja drugih spoljnih sila.

Mada je Srbija na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija (UNGA) osudila rusku invaziju na Ukrajinu, ona se ujedno dosledno opirala svim pozivima EU da, zajedno s drugim evropskim zemljama, uvede sankcije Rusiji. Obostrani interes dve zemlje reflektuje se u činjenici da Rusija koristi Srbiju kao uporište za održavanje svog prisustva na Zapadnom Balkanu, dok je Srbija zauzvrat dobila veto Rusije na britanski predlog rezolucije o genocidu u Srebrenici u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija iz 2015. godine. Konačno, kada je reč o

² O važnosti i značaju pristupanja zemalja Zapadnog Balkana u integracije kao što su EU i NATO, posebno s bezbednosnog aspekta, detaljnije videti u: Kico, A. (2021). „Sigurnosni i ekonomski aspekti pristupanja Bosne i Hercegovine euroatlantskim integracijama“: Zbornik radova Sigurnost i društvo, Banja Luka: CKM Mostar, Visoka škola Union u Mostaru, Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka, str. 119.

percepciji srpske javnosti, podrška Rusiji poprilično je velika. Ankete pokazuju da 51 odsto Srba smatra da su odnosi s Rusijom veoma povoljni, 48 odsto ne želi nikakav odnos s NATO-om dok 50 odsto ispitanika podržava članstvo u EU.³

Medijska propaganda zvanične Moskve je u Srbiji naišla na veoma plodno tle, pre svega imajući u vidu već postojeće proruske sentimente koji su posebno počeli da jačaju nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Proruski narativ se godinama otvoreno promoviše pa i nameće u provladinim tabloidima i medijima. Održavanje ovog narativa odgovara potrebama političkih vlasti u Srbiji da u svom odnosu prema Zapadu naglašavaju objektivnu mogućnost "okretanja Rusiji" kao realnu alternativu evropskim integracijama⁴; zauzvrat, toj istoj vlasti se često "gleda kroz prste" kada sistemski zarobljava državne institucije te srožava vladavinu prava kao i nivo demokratije u društvu. Provladini mediji, koji su u svakom pogledu dominantni u srpskom društvu, nastavili su s promovisanjem proruske agende i nakon početka opšte invazije na Ukrajinu. Upravo su oni kreirali javno mnjenje u kom, prema istraživanju s kraja 2022. godine, samo 12% građana Srbije smatra da je Rusija najodgovornija za izbijanje rata u Ukrajini, nasuprot 32% koji tu odgovornost pripisuju NATO-u, i 29% koji smatraju da su Sjedinjene Američke Države najodgovornije za rat. Zanimljivo je, da u okviru istog istraživanja koje je sproveo Beogradski centar za bezbednosnu politiku 9% ispitanika smatra da je za rat najodgovornija Ukrajina.⁵

Činjenica je da, bez obzira na ishod ruske agresije na Ukrajinu, prostor Zapadnog Balkana, a naročito BiH i Srbija, do daljnog ostaju ključne ruske poluge za destabilizaciju regiona, što nepovoljno utiče i na interesе NATO i EU u regionu. To će na žalost i ostati tako sve dok se zapadnobalkanska društva ne demokratizuju te ne suzbiju, ili barem na prihvatljivu meru ne svedu uticaj Rusije, anti-liberalnih ideologija, etno-ekskluzivističkih narativa, nacionalističkog i verskog radikalizma i netolerancije. Slično kao i u slučaju Ukrajine, postoje dve središnje

³ Međunarodni republikanski institut. „Regionalno istraživanje Zapadnog Balkana“/januar-februar 2022.

⁴ V. Vuksanovic, S. Cvijic, and M. Samorukov, "Beyond Sputnik and RT: How Does Russian Soft Power in Serbia Really Work?" Belgrade Centre for Security Policy (blog), December 2022, <https://bezbednost.org/en/publication/beyond-sputnik-and-rt-how-does-russian-soft-power-in-serbia-really-work/>

⁵ Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta Bezbednosni barometar Zapadnog Balkana. Više o rezultatima istraživanja: V. Vuksanovic, S. Cvijic, and M. Samorukov, "Beyond Sputnik and RT: How Does Russian Soft Power in Serbia Really Work?" Belgrade Centre for Security Policy (blog), December 2022, <https://bezbednost.org/en/publication/beyond-sputnik-and-rt-how-does-russian-soft-power-in-serbia-really-work/>

tačke čijim bi se postepenim adresiranjem suzbio razarajući uticaj Rusije na Zapadnom Balkanu ili pak onemogućila potpuna stagnacija procesa pristupanja Srbije EU te potencijalna dugotrajna izolacija regiona. To su:

1. demokratizacija i izgradnja institucija;
2. ostvarivanje društvenog, ekonomskog i tehnološkog napretka i što brže integrisanje u EU.

Organizacije civilnog sektora u Srbiji i drugim zemljama regiona trebalo bi energično, dosledno i solidarno da se posvete gore navedenim tačkama kako bi formirale zajednički odgovor na jednostranu rusku agresiju na Ukrajinu čije je pravo lice pretnja demokratiji i svim njenim elementarnim vrednostima.

CILJEVI

Cilj ove publikacije jeste da odgovori na potrebu usklađivanja javnog interesa, interesa građana i politika za koje se civilni sektor zalaže spram izuzetno osetljivog položaja Srbije u odnosu na rat u Ukrajini te dominantnog ruskog uticaja i svih srodnih mehanizama tzv. meke moći koji se direktno kose s delovanjem i principima većine organizacija iz ovog sektora. Njen cilj je takođe jačanje kapaciteta lokalnih organizacija civilnog društva u sprovođenju različitih projekata i aktivnosti usmerenih na uticaj rata u Ukrajini na građane Srbije ali i čitavog Zapadnog Balkana. Štaviše, projekat naglašava praktični *bottom-up* pristup za jačanje kapaciteta civilnog sektora te potrebu za razmenom iskustava i metodologija koje su se pokazale kao delotvorne na terenu efektivno podižući svest o važnosti aktivnog i pravovremenog te koordinisanog delovanja.

Namera ove publikacije je takođe da predstavi predloge i preporuke za razvoj saradnje organizacija civilnog društva u Srbiji i Ukrajini. Sveobuhvatna invazija Ruske Federacije na Ukrajinu, započeta 24. februara 2022. godine, izazvala je političke, društvene i ekonomske potrese širom Evrope, te samim tim i u Srbiji.

Analizi reakcija, kao i mogućih modela saradnje organizacija civilnog društva Srbije i Ukrajine prilazi se u kontekstu posmatranja strateškog političkog

opredeljenja Republike Srbije, a to je članstvo u Evropskoj uniji, ali takođe i u duhu razumevanja člana 1. Ustava Republike Srbije kojim se država definiše kao pripadnica (poštovac) evropskih vrednosti i principa. Po kompleksnosti konteksta delovanja organizacija civilnog društva u Srbiji, posebno u vezi s ukrajinskim pitanjem, jasno nam je da predlozi i preporuke u ovom trenutku ne mogu da budu konačni, te da će se oni menjati u skladu s daljom dinamikom rata u ovoj zemlji ali i u skladu s promenama oko evropskih integracija Srbije. Zbog toga se nadamo da će ova publikacija služiti pre svega kao nadahnuće za nove ideje koje mogu doprineti daljem razvoju saradnje organizacija civilnog društva u Srbiji i Ukrajini.

ŠTA ORGANIZACIJE CIVILNOG DRUŠTVA IZ SRBIJE MOGU DA „PONUDE“?

Organizacije civilnog društva koje deluju u Srbiji nalaze se u izuzetno nepovoljnem okruženju pri čemu se posebno ističe njihova finansijska neodrživost u srednjeročnom i dugoročnom kontekstu, što zauzvrat ima za posledicu teškoće prilikom planiranja predstojećih aktivnosti. Pored toga, odnosi organizacija civilnog društva i države su na izuzetno niskom nivou. Ovo se pre svega odnosi na one nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima, demokratijom kao i različitim vrstama javnih politika i koje se zbog prirode svog posla kritički odnose prema vlastima. Vlast u Srbiji neblagonaklono gleda na kritički orientisane, nezavisne nevladine organizacije, što za posledicu ima, između ostalog, njihovo isključivanje iz procesa donošenja odluka, kao i marginalizaciju u političkim i društvenim procesima u zemlji. U određenim oblastima javnih politika, nevladine organizacije poseduju veću ekspertizu od nadležnih institucija, tako da one nemaju isključivo korektivnu ulogu prema izvršnoj, zakonodavnoj vlasti, već su, u pojedinim slučajevima, nosioci superiornog znanja i stručnosti u određenim oblastima. U kontekstu zarobljene države, neke od organizacija civilnog društva čak preuzimaju ulogu institucija, posebno kada ove nisu dorasle zadacima koje vrše.

Istorijski razvoj nevladinog sektora u Srbiji u poslednjih trideset godina je

posledica više procesa od kojih su najznačajniji antiratni karakter prvih većih nevladinih organizacija formiranih za vreme režima Slobodana Miloševića kao i fokus na demokratizaciju društva i države nakon decenije autokratske vlasti te fokusiranje na ljudska prava u kontekstu tranzicije u kapitalističku privredu i evropskih integracija zemlje (politička, građanska, ekomska, socijalna i kulturna prava). Upravo ovaj kontekst istorijskog razvoja direktno ukazuje u kojim oblastima organizacije civilnog društva u Srbiji mogu da daju najveći doprinos u odnosu na posledice rata u Ukrajini, u okviru kojih politika javnog zagovaranja može da pruži najznačajnije rezultate, kao i u okviru kojih oblasti mogu da se uspostave efikasna partnerstva s organizacijama civilnog društva u Ukrajini. Te oblasti su: suočavanje s posledicama rat(ov)a i počinjenim ratnim zločinima, tranziciona pravda, dobro upravljanje, demokratija i ljudska prava te najzad evropske integracije.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U okviru rada na publikaciji, sprovedeno je istraživanje koje je obuhvatilo:

- Analizu angažmana i rada organizacija civilnog društva u vezi s različitim posledicama sveobuhvatne ruske invazije na Ukrajinu;
- Analizu položaja i potreba ukrajinskih izbeglica u Srbiji;
- Tri fokus grupe čiji učesnici su bili tridesetoro predstavnika organizacija civilnog društva u Srbiji;
- Intervjuj s predstvincima organizacija civilnog društva, radnika u kulturi, umetnicima;
- Online anketa koju je popunilo četrdeset osam predstavnika organizacija civilnog društva.

Nalazi, preporuke i predlozi u ovoj publikaciji reflektuju rezultate istraživanja tokom kojih je više od četrdeset predstavnika organizacija civilnog društva, radnika u kulturi, umetnika podelilo svoje stavove i mišljenja na tri glavne grupe istraživačkih pitanja:

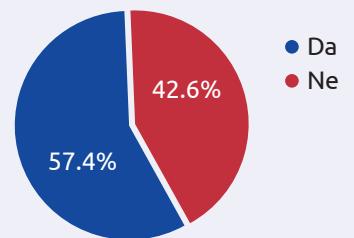
1. Koliko se nevladin sektor bavi Ukrajinom, ukrajinskim pitanjem i pomoći ugroženim ukrajinskim građanima? Koliko i u kojoj meri to ima zagovarački efekat? Šta po tom pitanju radimo kao organizacije građanskog društva?
2. Da li je bilo pomeranja u zvaničnoj politici od kako je počela agresija na Ukrajinu i da li je na to i kako uticao nevladin sektor? Da li bi otvaranje fondova fokusiranih na Ukrajinu podiglo zainteresovanost za to pitanje kod nevladinih organizacija?
3. Da li smatrate da je sada, zbog rata između Izraela i Hamasa, primetan izostanak Ukrajine u javnom govoru? Da li će kriza na Bliskom Istoku uticati na politiku koja se tiče Ukrajine i smanjiti aktivnosti NVO? Da li će to rezultirati smanjenom zainteresovanosti civilnog društva za Ukrajinu?

ANALIZA

Online upitnik je prosleđen na adrese više desetina organizacija civilnog društva koje se bave različitim temama i dolaze iz različitih delova Srbije, uključujući i manje gradove. Na naš kratki email-upitnik odgovorilo je četrdeset osam predstavnika organizacija civilnog društva. Prvo pitanje ticalo se pitanja da li se organizacije kroz svoje programe ili projekte uopšte bave pitanjem ruske agresije na Ukrajinu, pitanjem pomoći ukrajinskim građanima ili drugim aktivnostima vezanim za rat u Ukrajini.

Da li se kroz programe/projekte bavite pitanjem agresije na Ukrajinu, pitanjem pomoći ukrajinskim građanima ili drugim aktivnostima vezanim za rat u Ukrajini?

- 47 ODGOVORA

Kao što se na grafikonu vidi, većina organizacija je potvrđno odgovorila na ovo pitanje, ali je važno napomenuti da se ono odnosi na direktno i indirektno bavljenje posledicama rata u Ukrajini. Važno je istaći da su pojedine orga-

nizacije koji se bave ovim temama otvorile nove i posebne programe i projekte, ili su ojačale već postojeće a da su neke od njih veliki deo svojih redovnih aktivnosti posvetile bavljenju ratom u Ukrajini, kao i njegovim posledicama. U njih spadaju medijska udruženja i medijske organizacije, poput Nezavisnog udruženja novinara Vojvodine koje je organizovalo nekoliko tribina koje su za temu imale rat u Ukrajini, na kojima su učestvovali i panelisti iz Ukrajine.

Neke organizacije su stupile u kontakt sa svojim partnerima iz Ukrajine s kojima inače sarađuju, poput organizacije CRTA koja sarađuje s ukrajinskim partnerima iz organizacije OPORA koja takođe prati izbore i bori se protiv dezinformacija. Ova saradnja ima za cilj razmenu iskustava i pozitivnih praksi. Slično tome, organizacije koje se bave tranzicionom pravdom su u kontaktu s organizacijama iz Ukrajine koje se bave sličnim temama. Fond za humanitarno pravo je, tako, u kontaktu s partnerima iz Ukrajine s ciljem razmene iskustava o dokumentovanju zločina radi pokretanja mehanizama tranzicione pravde. Organizacije za ljudska prava koje se bave kompleksnim pitanjima poput prava na azil, pomoći žrtvama trgovine ljudima i sl. nastavile su da pružaju direktnu pomoć ugroženim licima iz Ukrajine (u te organizacije spadaju, između ostalih, *Beogradski centar za ljudska prava* kao i *Atina UG za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama*.)

One organizacije koje se inače bave međunarodnom politikom i odnosima te evropskim integracijama a među koje spadaju *Centar za evropske politike* i *Beogradski centar za bezbednosnu politiku* u svojim istraživanjima su se direktno fokusirale na tok i posledice rata u Ukrajini, pri čemu su posledice ove agresije na evropske integracije Zapadnog Balkana postale jedna od najbitnijih tema njihovog istraživanja.

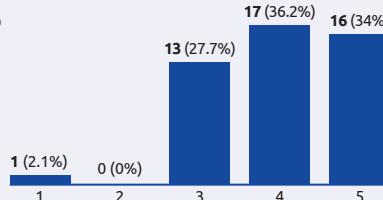
Postoji veći broj organizacija koje, kako zbog nedostataka ljudskih, tako i finansijskih resursa, nisu pokrenule sopstvene programe i projekte koje bi se bavile posledicama rata u Ukrajini, ali su to učinile posredno, preko saradnje s onim organizacijama baziranim u Srbiji koje su veliki deo svojih aktivnosti preusmerile ka ovim pitanjima. Tako su mnoga udruženja uspostavila saradnju s organizacijama poput *Udruženja KROKODIL* ili *Save the Children*.

Koliko mislite da je danas u Srbiji ovo pitanje važno?

- 47 ODGOVORA

1 - uopšte nije važno

5 - veoma je važno

Bez obzira na to da li se bave pitanjima rata u Ukrajini ili ne, većina ispitanika koji su učestvovali u anketi smatra da su ovaj rat i njegove posledice veoma važno pitanje u Srbiji. Na pitanje da li je pitanje rata u Ukrajini važno, apsolutna većina ispitanika (33 od 48) navela je da je na skali od „uopšte nije važno“ do „veoma je važno“ ovo pitanje „važno“ ili „veoma važno“ te da se shodno tome njime treba baviti. Čini se da ovakav stav proizlazi iz privrženosti onim vrednostima organizacija civilnog društva koje su u Ukrajini trenutno pod napadom, a to su vrednosti demokratije, ljudskih prava i mira. Čak iako organizacije nisu u mogućnosti da samostalno realizuju aktivnosti koje bi se bavile posledicama rata u Ukrajini, one smatraju da zbog principa solidarnosti podrške ugroženima ovo pitanje danas spada među bitnija u Srbiji.

Učesnici tri fokus grupe okupljene u okviru istraživanja istakli su neophodnost bavljenja posledicama rata u Ukrajini. Oni ističu tri velike grupe razloga za to. Prvi razlog je iskazivanje solidarnosti prema ugroženim ljudima (ali takođe državi-žrtvi ničim izazvane agresije susedne države), pri čemu se takvi odgovori mogu tumačiti kroz prizmu težnji ka poštovanju univerzalnih principa poput međunarodnog prava, normi kao i pravila globalnog društva, ljudskih prava i sl. Kada su ovi principi i norme ugroženi, potreba organizacija civilnog društva jeste da reaguju onoliko energično koliko uopšte mogu. Međutim, skoro svim učesnicima fokus-grupe jasno je da su njihove mogućnosti po pitanju rešavanja najkrupnijih pitanja ograničene, kako zbog činjenice da Srbija nije značajan faktor u procesu rešavanja tako krupnih konflikata čije posledice imaju praktično globalne dimenzije, poput onih u Ukrajini i Izraelu/Gazi, tako i zbog ograničenih resursa koji domaćim organizacijama civilnog društva uopšte stoje na raspolaganju.

Učesnicima fokus grupe jasno je da organizacije civilnog društva u Srbiji ne mogu da se bave uzrocima rata, već jedino (i samo delimično) njegovim posledicama. Jasno se prepoznaće kontekst u okviru kojeg organizacije deluju, te većina učesnika pravilno zaključuje da se „mi zapravo ne bavimo toliko Ukrajinom koliko Rusijom, jer je Rusija tema koju nameću mediji i javnost“.

Učesnici ispravno zapažaju da se s početkom rata u Ukrajini, i u Srbiji otvorio novi „front“ kojim organizacije civilnog društva treba da se bave. To su pojačana kampanja dezinformacija i širenje proruskih narativa ne samo o ratu u Ukrajini, već i o Evropskoj uniji i uopšte „Zapadu“ kao takvom. Ti narativi su praćeni kampanjama protiv tzv. promocija rodnih ideologija, LGBTQ+ prava, napada na tradicionalnu porodicu i tradicionalne vrednosti društva. Bliske veze između Srbije i Rusije posebno se ogledaju u saradnji srpske Bezbednosno informativne agencije (BIA) i ruskih obaveštajnih službi, saradnji koja je svoj vrhunac dostigla u vreme kada je direktor BIA bio Aleksandar Vulin. Bliska saradnja obaveštajnih službi za posledicu ima i uznemiravanje, pa čak i neku vrstu progona državlјana Rusije koji žive u Srbiji, a koji su mirovni aktivisti i koji se otvoreno suprotstavljaju zvaničnoj politici Moskve. Imajući u vidu da u Srbiji trenutno boravi na desetine hiljada građana Rusije, od kojih je veliki broj Rusiju napustio iz političkih razloga, zbog progona i protivljenja ratu u Ukrajini, mnoge organizacije pokušavaju da pomognu upravo toj grupi ljudi čija prava se sve češće ugrožavaju od strane države.

Drugi razlog koji se navodi kao povod za bavljenje posledicama rata u Ukrajini tiče se evropskih integracija, odnosno nove realnosti koja podrazumeva da Ukrajina, Moldavija i Gruzija sada imaju status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, i da su praktično, u kontekstu evropskih integracija, u „istom rangu“ s državama Zapadnog Balkana. Ova nova realnost otvara novu perspektivu za saradnju organizacija koje se bave evropskim integracijama, ali i priliku za Srbiju da iskoristi dramatično izmenjenu geopolitičku konstelaciju u Evropi kao i momenat za ubrzavanje približavanja zemlje članstvu u EU. Bavljenje ovim pitanjem nas, međutim, vraća na „probleme u sopstvenom dvorištu“, odnosno na veoma lošu situaciju u Srbiji u vezi s vladavinom prava, stanjem demokratije, slobodom medija i sličnim temama koje postaju sve veći kamen spoticanja u naporima zvaničnog Beograda da se približi Evropskoj uniji.

Učesnici fokus grupe su takođe primetili da bavljenje ratom u Ukrajini dosta zavisi od načina na koje mediji izveštavaju o samom ratu, kao i o njegovim posledicama. Civilno društvo se neretko bavi temama koje javnost nameće, a te teme ne obuhvataju Ukrajinu. Mediji pokrivaju rat u Ukrajini, ali dominantni narativi oslikavaju uglavnom rusko „viđenje“ rata. Iako svesne te činjenice, mnoge organizacije civilnog društva, koje su veoma kritički orijentisane prema Rusiji zbog agresije na Ukrajinu, nemaju mnogo informacija o tome šta se u Ukrajini zapravo dešava. Postoje informacije koje se tiču ratnih dejstava, ali o samoj dinamici svakodnevnog života u ratom pogodenoj Ukrajini se malo zna.

Brojni učesnici fokus grupe takođe su konstatovali da je u Srbiji prisutna ogromna medijska manipulacija ratom u Ukrajini. Ako se neka organizacija bavi Ukrajinom, ona odmah u javnosti biva označena kao „proukrajinska“, što u srpskom kontekstu ima određene posledice. To može značiti da vas provladi mediji targetiraju i „smeste“ u kategoriju „izdajnika“, „neprijatelja srpskog naroda“ i slično. Iste te organizacije su već rastrzane između napada koji dolaze zbog drugih tema, te moraju da donešu tešku odluku da li da se temom Ukrajine uopšte bave.

Kao što je to jedan od učesnika fokus grupe primetio, civilno društvo u Srbiji se više bavi Rusijom nego Ukrajinom. Nakon invazije na Ukrajinu, mnogi branitelji ljudskih prava i aktivisti morali su da pobegnu iz Rusije, i da se presele u druge zemlje. Javila se takođe velika potreba da se pomogne građanima koji su izbegli iz Rusije, kao i pripadnicima ruske i beloruske zajednice u Beogradu čija su ljudska prava, kao stranaca u Srbiji, veoma ugrožena.

Najzad, organizacije koje se bave kulturom, umetnošću ali i mnoge izdavačke kuće su se tokom 2022. i 2023. godine u velikoj meri fokusirale na Ukrajinu. One su za to motivisane pozivima za podnošenje projekata od strane Evropske komisije kao i programom Kreativna Evropa koji u fokus stavlja prevođenje s ukrajinskog jezika, mobilnost ukrajinskih umetnika i kulturnih radnika te saradnju sa srodnim organizacijama iz Ukrajine. Ovo je rezultiralo porastom produkcije kulturnih sadržaja koji promovišu kulturu, umetnost i jezik Ukrajine u Srbiji, prevoda, saradnje i svesti o ukrajinsko-srpskim istorijskim vezama.

PRIMERI AKTIVNOSTI - UDRUŽENJE KROKODIL, BCBP, ATINA

Brojne organizacije su u okviru svojih redovnih aktivnosti uključivale sadržaje koji se tiču rata u Ukrajini. Tu se pre svega misli na organizacije koje se bave ljudskim pravima i tranzicionom pravdom. S druge strane, organizacije koje su i pre rata pružale podršku građanima Ukrajine nastavile su s tim aktivnostima, i to možda i u većem obimu nego ranije. To se posebno odnosi na organizacije koje pružaju pomoći ženama, čija prava su brutalno kršena i koje su bile žrtve rodno zasnovanog nasilja.

Određene organizacije su radile na proširivanju već postojećih tematskih programa i celina, poput Udruženja KROKODIL.

Udruženje KROKODIL je od početka invazije Rusije na Ukrajinu u velikoj meri modifikovalo redovni program aktivnosti kako bi izašlo u susret potrebama primarnih saradnika i saradnica, a to su književnici i radnici u kulturi. Pored toga, prostorije Udruženja KROKODIL (KROKODILov Centar) postale su otvorene za ukrajinske izbeglice, kao i za politički i društveno aktivne državljanе Ruske Federacije koji su napustili tu zemlju zbog podrške ukrajinskoj

Vladimir Arsenijević iz Udruženja KROKODIL (prvi s leva) zajedno s ukrajinskim pisacima Andrijom Ljubkom (u sredini) i Serhijem Žadanom (prvi s desna) prilikom isporuke doniranih medicinskih vozila Urgentnom centru u Harkivu, jun 2022. godine.

Ukrajinska biblioteka u KROKODILovom Centru i atmosfera s jedne od kreativnih radionica namenjenih deci izbegloj iz Ukrajine u Srbiji kao deo redovnih KROKODILovih programa i aktivnosti od početka sveobuhvatne ruske agresije na ovu zemlju.

strani u ratu i/ili otpora strahovladi Vladimira Putina. KROKODILov Centar je, tako, postao neformalna tačka susreta ruske i ukrajinske dijaspore u Beogradu, kako običnih građana, tako i političkih aktivista koji su do sada organizovali veliki broj mirovnih akcija, protesta, kao i humanitarnih inicijativa. Takođe, Udruženje KROKODIL je počev od agresije u februaru 2022. organizovalo više akcija sakupljanja i distribucije humanitarne pomoći u neke od ratom najugroženijih sredina. Članovi Udruženja KROKODIL su, zajedno s ukrajinskim partnerima u ovim aktivnostima (poput poznatih ukrajinskih pisaca Andrija Ljubke i Serhija Žadana) lično odneli i podelili humanitarnu pomoć najugroženijim zajednicama u ratom zahvaćenim oblastima Ukrajine. Koje je sve aktivnosti usmerene na različite vidove pomoći Ukrajini Udruženje KROKODIL preduzelo u poslednje dve godine, ukratko je obrazložio Vladimir Arsenijević, pisac i predsednik ove organizacije:

“ Udruženje KROKODIL je od samog početka sveobuhvatne ruske agresije na Ukrajinu u februaru 2022. pokrenulo čitav niz aktivnosti posvećenih žrtvama ovog rata i tim se aktivnostima do danas bavimo. Već tri puta sakupljali smo humanitarnu pomoć (1. za Gradski perinatalni centar u Harkivu, 2. za socijalni centar u Bliznjukiju i trenutno 3. za Punkt nepobedivosti pri Baptističkoj crkvi u Hersonu) koju smo svaki put sami odnosili u Ukrajinu i isporučivali direktno

tamošnjim građanima. Naš rezidencijalni program za pisce pretvorili smo u *Writer-in-Exile* program kako bismo mogli da ga ponudimo književnim stvaraocima iz Ukrajine. U KROKODILovom Centru pokrenuli smo prvu ukrajinsku biblioteku u Srbiji s oko šest stotina naslova koje smo otkupili od ukrajinskih izdavača i koja je otvorena za sve a prirodno je najviše koriste ukrajinski građani koji su izbegli u Srbiju. Pored svega toga, organizovali smo čitav niz aktivnosti i programa, ponudili prostor KROKODILovog Centra ukrajinskim kao i mirotvornim i disidentskim ruskim formalnim i neformalnim organizacijama u našoj zemlji, organizovali radionice za izbeglu ukrajinsku decu u cilju njihove brže i bezboljnije integracije u naše društvo i još mnogo, mnogo toga.

Udruženje Atina posvećeno je zbrinjavanju žena žrtava trgovine ljudima tokom rata i direktno podržava ovu osetljivu kategoriju žena. Jelena Hrnjak iz Udruženja Atina rekla je:

“Što se naše organizacije tiče, naš mandat je jasan, mi vodimo program zaštite žrtava trgovine ljudima i svih onih koji su pretrpeli rodno zasnovano nasilje. Taj program je nastao pre dvadeset godina i zasnovan je upravo na saznan-

Žene koje borave u Prihvatom centru Bujanovac, zajedno s članicama Zagovaračke grupe i Udruženjem Atina, posetile su 28. septembra 2023. godine lokalne institucije i građankama i građanima koje je ova aktivnost interesovala podelile materijale izrađene u okviru projekta Zajedno možemo više.

jima o ekspoataciji ukrajinskih žena u to vreme u našoj zemlji, tako da je čitav sistem zaštite žrtava baziran na lekcijama iz tog perioda. Program se zasniva na direktnoj podršci žrtvama u ostvarivanju njihovih prava i pruža im se dvadesetčetvoročasovna podrška kroz siguran smeštaj, pravno savetovanje, podršku u sudskim postupcima, psihološko, obrazovno i ekonomsko osnaživanje.

Naša organizacija je naišla na dobar odziv same zajednice koja nas podržava i kod nje postoji osetljivost prema izbeglicama iz Ukrajine. Imamo i dosta dobru saradnju s ukrajinskom ambasadom u Beogradu. U isto vreme, postoji i veliki broj ruskih građanki u našoj zemlji koje redovno zovu naš SOS telefon i prijavljuju različite vrste nasilja, postavljaju različita pitanja od toga da li i kako mogu da se razvedu, zanimaju se za radna prava kao strankinje u našoj zemlji. Ne treba zanemariti i značajan broj izbeglica iz Rusije koje se sklanjaju od tamošnjeg rata i politike a koji kod nas borave.

Važno je da organizacije civilnog društva budu u velikoj meri uključene u prevenciju nasilja. Tu našu ulogu nikako ne smemo izgubiti, i za to se uvek treba boriti. Takođe, ključ je u direktnoj podršci ženama, uprkos svemu. Bez direktnе podrške ženama nema izlaza iz nasilja. Mislim da je nasilje nad ženama koje se dešava u ratom zahvaćenoj Ukrajini tema kojom treba da se bavimo prioritetsno, kao i u pronalaženju rešenja kako da žene i deca imaju bolje uslove za budućnost. Neophodno je da se još više umrežujemo s ukrajinskim organizacijama. Mislim da iskustvo Srbije i to kroz šta smo mi prošli kroz sve ove godine može da pomogne u velikoj meri. I druge organizacije kod nas mogu da kroz svoje delovanje podrže inicijative društva Ukrajine.

Beogradski centar za bezbednosnu politiku je svoje aktivnosti usmerio na podršku kolegama iz ukrajinskih organizacija i formirao *fellowship* program s idejom razmene i saradnje s istraživačima i istraživačicama iz Ukrajine. Srđan Cvijić, predsednik Međunarodnog savetodavnog odbora BCBP-a, rekao je:

“ Treba biti realističan. S obzirom na političke okolnosti u zemlji i činjenicu da vlast u Srbiji u poslednjih deset godina u kontinuitetu izlaže građanke i građane svakodnevnoj anti-zapadnoj i proruskoj retorici, jako je teško bilo za organizacije civilnog društva da na rusku agresiju pruže adekvatan odgovor. Ipak,

Beogradski centar za bezbednosnu politiku (BCBP) organizuje programe gostovanja istraživačica i istraživača iz Ukrajine, koji su zbog rata morali da napuste zemlju, ili koji ne mogu svoj posao da obavljaju zbog ratnog stanja. Istraživači ostaju do tri meseca u BCBP-u tokom kojih sprovode istraživanje na određenu temu koja se tiče bezbednosnih politika. Prilikom diskusije na temu "Srbija i Ukrajina: Izazovi rata" svoje istraživačke zaključke podelila je Katerina Šimkević, prva istraživačica koja je u okviru programa bila gošća BCBP-a.

s obzirom na političke okolnosti, mislim da su mnoge organizacije u okviru svojih mogućnosti preuzele određenu ulogu kako bi pomogle Ukrajini, njenim građanima i građankama. BCBP je npr. započeo s programom Sigurno utočište za ukrajinske think tankere koji su zbog rata morali da pobegnu iz svoje zemlje. Na ovaj način je BCBP istovremeno pokazao solidarnost s kolegama iz Ukrajine ali je ujedno iskoristio njihov rad za stvaranje alternativnog diskursa dominantnom proruskom narativu u društvu. Mislim da su članci i gostovanja u medijima naših istraživača doprineli znatno više balansiranom predstavljanju rata u Ukrajini, ali je osnovna limitacija našeg rada u ovom smislu bila činjenica da nismo uspeli da ostvarimo adekvatan prodor u medije koji se nalaze pod strogom kontrolom vladajućeg režima. Rat u Ukrajini uticao je na civilni sektor u Srbiji tako što je dodatno politizovao pitanje odnosa Srbije i Ruske federacije, koristeći rusku agresiju na Ukrajinu i sankcije koje su zapadne zemlje u odgovor na agresiju nametnule Rusiji kao političko pitanje par ekselans u unutrašnjoj politici Srbije.

Predstavnici sve tri organizacije složili su se da postoji prostor za proširivanje i produbljivanje saradnje organizacija civilnog društva u Srbiji i Ukrajini pre svega u smislu pomoći građanima Ukrajine, razmene iskustava i znanja i inkluzije onih izbeglica koje su se zatekle u Srbiji. Takođe, sve troje su se složili da

već postoji dobra baza te da nikako ne treba zaobići postojeće platforme, iskustva i kontakte organizacija koje se bave ovim pitanjem a koje bi pomogle u formiranju i daljem razvoju potencijalnih programske donatorskih šema a koje bi definitivno u velikoj meri uticale na porast zainteresovanosti i angažovanosti organizacija civilnog sektora u Srbiji.

PREPORUKE

Od početka sveobuhvatne invazije Rusije na Ukrajinu 24. februara 2022. godine, brojne organizacije civilnog društva reagovale su saopštenjima kojima se agresija nedvosmisleno osuđuje. Tako su, na primer, organizacije okupljene oko Platforme Tri slobode oštro osudile agresiju Ruske Federacije na Ukrajinu i upozorile da je na delu flangratno kršenje normi međunarodnog prava.⁶ U znak solidarnosti s Ukrajinom, mnoge organizacije su pojedinačno javno reagovale, kako saopštenjem tako i stavljanjem zastave Ukrajine na svoje zvanične profile na društvenim mrežama te time simbolički pružile podršku građanima Ukrajine.

Veliki broj organizacija civilnog društva je takođe ponudio pomoć prilikom dolaska prvih izbeglica iz Ukrajine. Međutim, ubedljivo najveći broj njih je došao ili kod svojih rođaka ili prijatelja u Srbiji ili je za njihov smeštaj u Srbiji odgovornost preuzeo Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije. U tom procesu nadgledanje kao i eventualnu pomoć po pitanju izbeglica iz Ukrajine pružile su one organizacije civilnog društva koji se inače bave pitanjima izbeglica i migracijama.

Za razliku od nekih susednih zemalja koje su članice Evropske unije, u Srbiju je početkom agresije na Ukrajinu došao veliki broj državljana Ruske Federacije koji su zbog protivljenja režimu Vladimira Putina ili zbog podrške ukrajinskoj strani u ratu morali da napuste zemlju. U Srbiju je do kraja 2023. godine došlo i

⁶ Platforma Tri slobode: Zaustaviti agresiju Ruske Federacije na Ukrajinu, Fondacija Slavko Čuruvija, 1.3.2022, <https://www.slavkocuruvijafondacija.rs/platforma-tri-slobode-zaustaviti-agresiju-ruske-federacije-na-ukrainu/>

privremeno se u njoj naselilo gotovo dvesta hiljada državljana Rusije. Ono što je karakteristično za jedan broj ovih ljudi jeste to što su se, zajedno s Rusima, Ukrajincima i Belorusima koji su u Srbiji živeli i pre 24. februara 2022, udružili i organizovali proteste i druge mirovne inicijative koje su za cilj imale slanje antiratnih poruka i kritiku agresorske politike zvanične Moskve. Upravo se oko tih inicijativa, poput neformalne grupe *Rusi, Ukrayinci, Belorusi i Srbi zajedno protiv rata*, formiralo neformalno središte antiratnih aktivnosti i akcija. Na platformama ove inicijative na društvenim mrežama takođe su se delili pozivi za učešće na brojnim mirovnim akcijama i drugim aktivnostima koji su za cilj imale podršku Ukrajini i njenim građanima kako u samoj Ukrajini tako i onima koje su izbegli u Srbiju.

Imajući u vidu potrebe ukrajinskog civilnog društva u ovom trenutku, i iskustva organizacija civilnog društva u pojedinim oblastima, postoji mogućnost ostvarivanja saradnje u sledećim oblastima, i po sledećim pitanjima:

- tranziciona pravda,
- evropske integracije i
- ljudska prava i dobra vladavina.

TRANZICIONA PRAVDA

- Uspostavljanje saradnje s organizacijama civilnog društva u Ukrajini koje se bave dokumentovanjem teških kršenja ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava s ciljem:
 1. Prenošenja znanja u oblasti načina rada sa žrtvama ratnih zločina, posebno o značaju podele odgovornosti među različitim organizacijama koje se bave ovim pitanjima;
 2. Prenošenja znanja u oblasti sakupljanja podataka o potencijalnim ratnim zločinima, uključujući intervjuisanje izbeglih i raseljenih lica iz ratom najugroženijih područja, pre svega iz oblasti Lugansk, Doneck, Herson, Zaporizja, Černihiv, Sumi, Harkiv i Kijev;

- 3.** Prenošenja znanja o izazovima krivičnog gonjenja lica osumnjičenih za kršenje međunarodnog humanitarnog prava, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou;
 - 4.** Prenošenja znanja o dokumentovanju prikupljenih podataka o ratnim zločinima, i značaju podele odgovornosti među organizacijama koje se bave ovim pitanjem;
 - 5.** Prenošenja znanja o načinima informisanja javnosti o tekućim istragama potencijalnih ratnih zločina.
- Održavanje seminara i treninga s organizacijama civilnog društva u Ukrajini koje se bave tranzicionom pravdom s ciljem:
 - 1.** Deljenja iskustva o izgradnji inkluzivne kulture sećanja na ratni period;
 - 2.** Deljenja iskustva o izazovima materijalnih i simboličkih reparacija;
 - 3.** Deljenja iskustva o načinima rada s medijima, mladima i političkim partijama u kontekstu bavljenja ratnim zločinima;
 - 4.** Uključivanja kulturnih i umetničkih institucija u procese rada s ratnim zločinima, i to od samog početka procesa bavljenja posledicama rata i ratnim zločinima (pre aktiviranja mehanizama tranzacione pravde).
 - Saradnja s organizacijama civilnog društva u Ukrajini koje se bave ratnim zločinima radi daljeg međunarodnog umrežavanja na globalnom nivou s već postojećim platformama koje okupljaju organizacije koje se bave tranzicionom pravdom, kulturom sećanja te prevencijom konflikta i genocida;
 - Terenske posete Ukrajini organizacija civilnog društva u Srbiji, kao i uzvratne posete Srbiji organizacija civilnog društva iz Ukrajine te organizovane posete mestima stradanja i masovnih zločina;
 - Uključivanje u mirovne aktivističke mreže radi promocije solidarnosti i međusobne pomoći u radu.

EVROPSKE INTERGRACIJE

- Saradnja s organizacijama civilnog društva iz Ukrajine u okviru zagovaranja brze integracije obe zemlje u Evropsku uniju;
- Razmena iskustva organizacija civilnog društva iz Srbije koje se bave evropskim integracijama o načinima saradnje s institucijama Evropske unije (pre svega, s Evropskom komisijom);
- Deljenje iskustva o umrežavanju i zajedničkom delovanju organizacija civilnog društva u kontekstu pristupanja Evropskoj uniji i pristupnih pregovora po modelu rada Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji, uključujući i potencijalno zajedničko korišćenje postojećih mehanizama za predpristupnu pomoć;
- Deljenje iskustva oko načina, tempa i postupka usvajanja *acquis communautaire*;
- Rad na stvaranju zajedničkih platformi o saradnji organizacija civilnog društva iz Zapadnog Balkana i Ukrajine, Moldavije i Gruzije radi međusobnog deljenja problema u vezi s evropskim integracijama ove dve grupe zemalja.

LJUDSKA PRAVA I DOBRA VLADAVINA

- Saradnja među organizacijama civilnog društva koje se bave pravima manjinskih etničkih zajednica;
- Saradnja među organizacijama civilnog društva koje se bave pravima LGBTQ+ zajednice;
- Saradnja organizacija koje se bave ostvarivanjem fundamentalnih prava na slobodu okupljanja, udruživanja i izražavanja;
- Saradnja organizacija koje se bave transparentnošću rada državnih institucija.

ZAKLJUČAK

Zaključujemo da organizacije civilnog sektora u Srbiji načelno **prepoznaju važnost** aktivnosti koje su direktno ili indirektno fokusirane na rat u Ukrajini. Prepoznavaju i posledične veze sa Srbijom, regionom, građanima, evropskim integracijama i dr. Iako se važnost prepoznaće, osetna je **pasivnost**, odnosno nizak nivo angažovanosti organizacija po ovom pitanju tokom prve dve ratne godine. Organizacije koje su bile najaktivnije odlikuje snažna empatija prema građanima Ukrajine koji su i korisnici njihovih programa. Aktivnosti organizacija su usko usmerene na pomoć pojedincima i veliki broj njih se realizuje čak i bez dodatnih sredstava.

Jedan od glavnih razloga pasivnosti sektora jeste nerazumevanje šire slike rata u Ukrajini i posledičnih procesa koji se odnose na pokušaje demoliranja demokratskih uređenja i procesa posebno u regionu Zapadnog Balkana, a koji su od početka agresije u snažnom usponu kroz različite mehanizme pre svega ruske meke moći. Organizacije često smatraju da njihovo polje delovanja nema mnogo dodirnih tačaka s ratom u Ukrajini i ne prepoznavaju načine na koje bi mogle da se uključe.

Za veliki broj organizacija civilnog društva ostalo je otvoreno pitanje na koji način mogu da pomognu građanima Ukrajine, a imajući u vidu kontekst u kojem deluju i ograničene resurse koji im stoje na raspolaganju. Kao što su primetili brojni učesnici na fokus grupama organizovanim u okviru istraživanja, sama situacija u vezi s finansijskom i administrativnom održivosti organizacija civilnog društva u Srbiji nije na visokom nivou. Veliki broj tih organizacija jedva uspeva da se bavi problemima zbog kojih su i osnovane. Tome treba dodati i težak položaj mnogih organizacija civilnog društva koje su kritički nastrojene prema vlastima u zemlji, te su zbog toga često mete različitih vidova napada i pritisaka.

Donatorska zajednica do sada nije rezervisala veće fondove za podršku organizacijama civilnog društva u Srbiji spremnim da se bave temom rata u Ukrajini. Ogromna finansijska sredstva usmerena su pre svega na

organizacije u zemljama poput Poljske, Moldavije, Slovačke, Litvanije, Mađarske, čiji je rad pomoći i podrške izbeglicama iz Ukrajine zahtevaо urgentnu podršku. Najzad, veliki broj finansijskih sredstava preusmeren je u vidu humanitarne pomoći organizacijama u samoj Ukrajini.

Otvaranje programskih šema koje bi bile usmerene na saradnju organizacija i/ili pojedinaca iz Srbije i Ukrajine u ogromnoj bi meri promenilo gore navedeno stanje.

Konačno, ne sme se zaobići činjenica da platforma s već aktivnim organizacijama postoji i da bi pri formiranju programskih šema u obzir trebalo uzeti kako nju tako i iskustvo, kontakte i dobre prakse ovih organizacija. Umrežavanjem organizacija civilnog društva koje se posredno ili neposredno bave posledicama rata u Ukrajini uz pomoć već kreirane platforme omogućilo bi učešće organizacija koje ovom temom žele da se bave a trenutno nisu u poziciji da to čine (pri čemu posebno treba istaći značaj razmene informacija o svim aktuelnostima o posledicama rata u Ukrajini među zainteresovanim organizacijama). S druge strane to bi dodatno stimulisalo donatorsku zajednicu da prepozna potencijal koji srpsko civilno društvo poseduje kako za bavljenje posledicama ovog rata, tako i za saradnju s kolegama iz organizacija civilnog društva u Ukrajini.

BELEŠKE

Izdavač: Udruženje KROKODIL, Karađorđeva 43, Beograd

ISBN: 978-86-81632-11-6

Pripremili: Milena Berić i Srđan Hercigonja

Asistenti u fazi prikupljanja podataka: Marko Gajić, Aleksa Ninčić
i Sanja Urošević

Lektura i korektura: Vladimir Arsenijević

Prevod: Halifax Translation

Dizajn i prelom: Jovana Bogićević Pejić

Štampa: Caligraph (caligraph.rs)

Tiraž: 1000

Beograd, 2024.

Projekat podržali:

Izdavač:

Stavovi izneti u okviru ovog istraživanja isključivo su odgovornost istraživača i ne odražavanju nužno stavove donatora Ambasade Kanade u Srbiji koja je obezbedila sredstva za izradu dokumenta kroz program Kanadski program za lokalne inicijative.

Svi pojmovi koji su u tekstu upotrebljeni u jednom gramatičkom rodu obuhvataju i drugi rod lica na koja se odnose.